

Lajtai Máttyás

A cigányok száma és társadalmi jellemzői a 18. század végi cigányösszeírások alapján

A magyarországi cigányság lélekszámának kérdése örökzöld, a 21. században éppen annyira, mint a 18. század óta bármikor. Jelen tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a 18. századi cigányösszeírások alapján milyen választ lehet adni a fenti kérdésre. Az első részben bemutatom, hogy eddig milyen számok, információk voltak fellelhetők a téma kapcsán a szakirodalomban. Ezután rátérek arra, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) fennmaradt cigányösszeírások alapján mit lehet megállapítani. A kapott adatokat összevetem az 1893-as, már modernnek tekintett cigányösszeírás eredményeivel. Végül a 18. századi cigányösszeírások főbb eredményeit ismertetem.

A 18. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG LÉLEKSZÁMA – KORÁBBI ADATOK

A cigányok lélekszámával kapcsolatban az egyik legkorábbi számszerű adat Schwartzner Márton 1809-ben publikált statisztikai könyvéből származik. Schwartzner egy 1782-es cigányösszeírásra hivatkozva állítja, hogy a Magyar Királyság területén – tehát Erdély és a katonai határőrvidék nélkül, de a horvát vármegyékkel együtt – 43 787 cigány élt.¹ Azóta sok szerző ezeket az adatokat tekinteti kiinduló számoknak, amikor a magyarországi cigányok számának változásáról beszél, vagy azt akarja vizsgálni.² Sir Agnus Fraser magyarul is megjelent, a cigányság történetét bemutató könyve egy másik forrás – Schwicker János Henrik – alapján az 1780. és 1783. közötti időszakban 43 609 és 30 241 fő közötti cigányságról ír a Magyar Királyság területén, de ezek az adatok nem tartalmazzák a házas nőket.³ Ezek alapján úgy tűnik, hogy körülbelül 40 ezer cigány élhetett ezen a területen a 18. század végén. Többet hivatkoznak ugyanakkor a Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann által jegyzett 1787-es *Die Zigeuner* című kötetre is.⁴

¹ Schwartzner 1809: 152–153.

² Például: Sárosi 1971: 16; Dupcsik 2009: 49.

³ Fraser 1996: 169. Fraser forrása: J. H. Schwicker 1883: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, Bécs, 62–70. Ezeket az adatokat szintén többen átveszik, például: Békési 2003: 20; Váradi 2009: 62.

⁴ Például: Bartalus 1865: 304; Vekerdí 1982: 6. Vekerdí nyomán: Váradi 2009: 62.

Eszerint a Magyar Királyság területén 50 ezer, Erdélyben 35-36 ezer, a Bánátban 5,5 ezer cigány élt. Ez összességében egy jóval nagyobb, körülbelül 90 ezres számot jelentene, igaz, a teljes, 18. század végi magyar államra vonatkozó területre értve. Ezekről függetlenül, de forrást nem megjelölve, Lehoczky Tivadar a 19. század végén 68 ezres hazai cigány népességről ír Mária Terézia időszakában.⁵ Vagyis, mint látjuk több forrás alapján, igen eltérő számokat említettek a különböző szerzők. Vajon a 40, a 70 vagy a 90 ezer fő-e a pontosabb szám, ha a 18. század végi magyarországi cigányság számát akarjuk meghatározni?

A 18. SZÁZADI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK

A felvilágosult abszolutizmus jegyében a 18. század második felében váltak gyakorivá a cigányösszeírások, Mária Terézia 1768-ban rendelte el kötelezően annak a végrehajtását minden törvényhatóságra nézve.⁶ Ezt követően a törvényhatóságoknak évente kétszer kellett elvégezniük az adatfelvételt. Az adatok egységesítése és jobb feldolgozhatósága érdekében 1773-ban egy 12 pontos formanyomtatványt is kidolgoztak, amely jórészt szöveges válaszokat igényelt. Ezt 1780-ban, még a királynő életében egy 37 pontból álló, már jórészt csak számokkal kitöltendő kérdőív váltotta fel, amelyet II. József uralkodása alatt is használtak.⁷ Számos cigányösszeírás megjelent már különböző forráskiadványokban, a legteljesebb kép a *Források a magyarországi cigányság történetéből 1758–1999* című forrásgyűjteményből látszik, ebben a legkorábbi publikált cigányösszeírás az 1758-as keltezésű Csongrád vármegyéből.⁸

A Schwartner által közölt adatok pontosan megegyeznek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, az 1782-es évre datált cigányösszeírásokat összegző irat adataival, tehát az forráskritikailag vizsgálható.⁹ Emellett még több mint ezer vármegyei vagy városi cigányösszeírás található az Országos Levéltárban, melyek egyharmada Mária Terézia, kétharmada II. József uralkodása alatt készült.¹⁰ Ez az óriási adatmennyiség egyelőre nincs feldolgozva. A legkorábbi általam ismert összeírás az Országos Levéltárban az 1762-es Arad vármegyei.¹¹ Az 1773-nál korábbi összeírásokban esetleges, hogy mennyi a feltett kérdések száma, vagy milyen adat került összeírára. Az 1773-as összeírási

⁵ „Számuk [a cigányságé – L. M.] azon időben az országban 68 ezerre ment.” Lehoczky 1881: 154.

⁶ Nagy 1998: 252.

⁷ Nagy 1998: 252.

⁸ Nagy (szerk.) 2011: 19–20.

⁹ MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. p. 76.

¹⁰ Az 1762 és 1785 közötti időszakból összesen 1008 darab összeírás maradt fenn, bár ezek közül nem mindegyik tartalmaz számszerű adatot. Ezek a C 42 Magyar Királyi Helytartótanács, Acta miscellanea, illetve a C 56 Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Zingarorum iratanyagában vannak, de nem zárható ki, hogy más iratokban is lehet találni további cigányösszeírásokat.

¹¹ MNL OL C 42 46. csomó.

kérdéssor alapján elvégzett összeírások esetében, mivel szöveges válaszokat kívánt meg, a latin államnyelv és a kézírásai forma nehezíti a feldolgozást. Az 1780 utáni kérdőívek már jórészt számokkal operáltak, a válaszlehetőségeket előre megadva, így ezek könnyebben feldolgozhatók. A terjedelmes adatmennyiség mindenre kiterjedő feldolgozásának hiányában érdemes szem előtt tartani a tényt, hogy található közöttük hat darab országos összesítő összeírás is. Ezek az 1769., 1782., 1783., 1784. 1. félévi, 1784. 2. félévi és 1785. évből valók, vagyis a legkorábbi Mária Terézia időszakából, még a formalizált összeírások előtti időkből, a többi öt pedig a II. József uralkodása idejéből.¹² Utóbbiak esetében még az a szerencsés körülmény is fennáll, hogy szűk időszakon belül keletkeztek, és ebben az időintervallumban az összeírás módszere sem változott, így adataik összevethetők.

Az 1782-es cigányösszeírásokat összegző irat vizsgálata alapján pontosítható Schwartner 43 787 főre vonatkozó adatközlése. A II. József-féle összeírásai kérdőívek a felnőtt cigány népességet háztartási szinten rögzítik a háztartásfő (*Nomina & Cognomina Neo – Colonorum*) alapján, amelynek három alesetét írták össze: a házas férfit (*Uxoratorum*), az özvegy férfit (*Viduorum*) és az özvegy nőt (*Viduarum*), s ezenkívül az összeírás még a gyerekeket szerepelteti (*Horum Proles Sunt*). A 43 787 fő ezeknek a kategóriáknak az összegzése, vagyis hiányoznak belőle a házas nők és a még nem házas, de felnőtt nők és férfiak. Ez utóbbiak valószínűsíthetően a gyerekek között szerepelnek, mivel az életkori és a tanulmányi kategóriális beosztás után még öt, jellemzően már nem kifejezetten gyerekek által űzött foglalkozás következik: katona, muzsikus, mesterember, szolga, szolgálólány (*Milites, Musici, Opifices, Servi, Ancillae*). Ebből arra lehet következtetni, hogy a felnőtt korú, de önálló háztartást nem fenntartó férfiak és nők valamely felmenőjük vagy rokonuk háztartásába kerültek összeírásra mint gyerekek, számuk tehát bele volt foglalva a körülbelül 44 ezres létszámba. A házas nők számának kérdése ezzel azonban még nem megoldott. A háztartásfők esetében a házas férfiak száma mindenképpen arra utal, hogy kellett hogy életben lévő feleségük legyen. Ha nem volt, akkor vagy nem voltak házasok, és ebben az esetben nem is lehettek családfők, vagy ha nem volt a feleségük életben, akkor özvegyek voltak, tehát egy másik kategóriában tüntették fel őket. Ebből következően a házas nők számának elviekben meg kell egyeznie a házas férfiak számával, ami azt jelenti, hogy 12 847 fővel meg kell növelni az eddigi végösszeget, tehát az 1782-es összesítő összeírás alapján a cigányság lélekszáma 56 934 fő lehetett. Mindez viszont két problémát is felvet. Egyrészt ezzel a lépéssel azt feltételezzük, hogy minden cigány családfőnek a felesége is cigány etnikumú volt, másrészt azt, hogy cigány nők nem házasodtak össze nem cigány férfakkal. Egyes, korábbi cigányösszeírásokban fel vannak tüntetve olyan feleségek, akik nem voltak

¹² MNL OL C 42 47. csomó – Az 1769-es összesítő. MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 76. – Az 1782-es összesítő. MNL OL C 56 39. csomó 1784 F. 1. 354. – Az 1783-as összesítő. MNL OL C 56 48. csomó 1785 Balogh F. 1. 25. – A két 1784-es és az 1785-ös összesítő.

cigány származásúak.¹³ Mivel ezekben az összeírásokban elhanyagolható mértékűnek látszik a vegyes etnikumú házasságok aránya, feltételezhető, hogy az országban nem volt tömeges a jelenség. Így azzal a hipotézissel élhetünk, hogy a házas cigány nők száma az országban lényegében megegyezhetett a házas cigány férfiak számával, még akkor is, ha voltak vegyes (cigány–nem cigány) házasságok is.

A házas nők hiánya mellett van azonban egy még szembetűnőbb probléma az 1782-es összesítő összeírással. Már első ránézésre feltűnik, hogy hat vármegyéből – Bereg, Szatmár, Szeverin, Turóc, Ung és Zágráb – nincs adat feltüntetve, továbbá a külön közölt szabad királyi városok közül, amelyek a vármegyéktől külön lettek összeírva, többről nincs adat: hiányzik Győr, Kapronca, Károlyváros, Kőrös, Pozsega, Szeged, Temesvár és Zágráb. Ez a mennyiségű adathiány nyilvánvalóan érdemben befolyásolná a végösszeget, vagyis a publikálnál mindenképpen több cigány élhetett az országban 1782-ben. Hogy mennyivel több, azt csak további források segítségével lehet meghatározni.

Mivel nemcsak 1782-ből áll rendelkezésünkre összesítő összeírás, hanem az azt követő három évből is, így ezek az összesítések is figyelembe veendőek, amikor megpróbáljuk megbecsülni a 18. század végi cigányság lélekszámát.¹⁴ Mivel ezek az összeírások is ugyanazon kérdőív minta alapján készültek, az adatok összehasonlíthatók. Első ránézésre két szembetűnő dolgot lehet megállapítani. Az első, hogy amíg az 1782-es összesítő összeírás 26 várost jegyez fel, addig a többi – az 1783-as, az 1784/1-es, az 1784/2-es és az 1785-ös – egyaránt 49 várost. A másik kézenfekvő megfigyelés, hogy ezek a több városi adat ellenére kevesebb törvényhatósági – vármegyei, kerületi és városi – adatot tartalmaznak, mint az 1782-es.¹⁵ Vélhetően egyre kevésbé tartották relevánsnak a már letelepedett és integrálódott – abban az értelemben, hogy nem folytattak a korban deviánsnak tartott tevékenységet – cigány népesség összeírását. Emiatt ezekből az összesítő összeírásokból még kevésbé vagyunk képesek rekonstruálni az ország cigány népességét. Arra ugyanakkor lehetőséget adnak, hogy a II. József korabeli, öt egymást követő évből származó összesítést összevegyük. Ennek az eljárásnak vannak pozitív hozadécai. Az egyik, hogy az összevetés révén csökkenthető az adathiány, de sajnos nem szüntethető meg. A vármegyék közül háromról – Szatmár, Szeverin és Zágráb – egyik összeírásban sincs adat, a városok közül pedig huszonöttről.¹⁶ Az Or-

¹³ Az 1768-as Jász-kun kerületek cigányságának összeírása alapján Félegyháza településén (a mai Kiskunfélegyháza) három nőnél is feltűntették, hogy magyar etnikumú, ketten családanyák, egy pedig a felnőtt fiú felesége. Nagy 2011: 32. Szintén 1768-ból a Zala vármegyei összeírás esetében is feltűntették egy feleség esetében Csács településén, hogy magyar etnikumú. Kardos (szerk.) 2008: 77.

¹⁴ Az 1769-es Mária Terézia-féle adat egyrészt jóval korábbi, másrészt sok adathiányt tartalmaz, ezért ebbe az elemzésbe nem vonom be.

¹⁵ Az 1782-es összeírás esetében 67 törvényhatóságból van adat, az 1783-asban 50, az 1784-es 1. szemeszteréből 54, az 1784 2. szemeszteréből 53, az 1785-ösből pedig 33 törvényhatóságból.

¹⁶ A huszonöt város: Bazin, Besztercebánya, Buda, Eperjes, Győr, Homonna, Kapronca, Károlyváros, Késmárk, Kismarton, Kisszeben, Kőrös, Kószeg, Libetbánya, Losonc, Modor, Nagyszombat, Pest, Pozsega, Sopron, Szeged, Szentgyörgy, Varasd, Zágráb, Zólyom.

szágos Levéltárban Zágráb vármegyéből egyetlen összeírás sem maradt fenn, így annak adatait onnan sem lehet pótolni. Szeverin vármegye esetében az Országos Levéltár őríz egy összeírást 1784-ből, ebben azonban az a kevésbé hihető adat szerepel, hogy a vármegyében egyetlen cigány ember sem lakik, így az adathiány itt sem oldható fel megnyugtatóan.¹⁷ Szatmár vármegye esetében szerencsésebb a helyzet, mivel az Országos Levéltárban megtalálható egy 1784-es összeírás, amely adatokat is tartalmaz.¹⁸ Ennek az adatait fel tudjuk használni, így a Magyar Királyság magyar vármegyéi közül mindegyikből rendelkezünk legalább egy összesített adattal az 1782–1785 közötti periódusból. A városok esetében rosszabb a helyzet. Az ötvenkét város közül huszonötből nincs adat, ami majdnem 50%-os arány. A meglévő városi adatok alapján ugyanakkor nem feltételezhető, hogy a hiányzó városi adatok jelentős mértékben módosítanák a kapott számokat, mivel azon városok alapján, ahonnan van adat, azt lehet mondani, hogy a korszakban elenyésző a városi cigány népesség aránya. A meglévő huszonhét város cigány népessége az átlagok figyelembevételével a teljes magyarországi cigány népesség 2,69%-a.

További problémát jelent, hogy egyes vármegyék esetében az összesítésekben jelentősen eltérő lélekszám adatok figyelhetők meg.¹⁹ Vajon melyik adatot vegyük figyelembe: a legkorábbi, a legkésőbbi, a legtöbbet vagy a legkevesebbet? Az adatok eltérése mögött több ok is állhat. A leginkább kezelhető probléma a vándorlás, amely a cigány népesség esetében kézenfekvő is lehetne. Ebben az esetben egyes cigány csoportok az egyik összeírás alkalmával az egyik vármegyében tartózkodnak, míg egy másik összeírás esetében egy másikban. Ezt a problémát az adathiányok miatt a legjobban az átlagolással lehet orvosolni, vagyis minden vármegye összes meglévő adatát figyelembe vesszük és átlagoljuk. A másik lehetőség, hogy ezek az összesítések, amikor kisebb számot közölnek, akkor valójában nem a vármegye teljes cigány népességét közlik, hanem csak egy részét, mert valamely járás adatait nem tartalmazzák – például adminisztrációs hiba miatt, vagy esetleg mert abban a járásban nem is végeztek el az összeírást.²⁰ Ezt a problémát megnyugtatóan csak akkor lehet feloldani, ha feldolgozásra kerülnek az egyes vármegyei összeírások külön-külön is. Amíg ez nem történik meg, addig

¹⁷ MNL OL C 56 37-es csomó 1784 F. 1. 233. Mivel minden más vármegyében éltek cigányok, ezért nehezen feltételezhető, hogy lett volna olyan vármegye, ahol egyetlen cigány sem élt.

¹⁸ MNL OL C 56 39-es csomó 1784 F. 1. 402.

¹⁹ Hét vármegye esetében csak egyetlen adat van, ezért ott értelemszerűen nem lehet eltérés. Tizenkét esetben a legnagyobb és a legkisebb számnál másfélszeresnél nagyobb különbség figyelhető meg. Ezek: Heves, Ung, Ugocsa, Csongrád, Bihar, Verőce, Vas és Liptó vármegye, a Jász-kun kerületek, Torna, Moson vármegye és a Hajdú kerület. Az utolsó öt esetében kétszeresnél nagyobb az eltérés.

²⁰ Szatmár esetében négy járási összesítésből adták össze a vármegyei adatot, de valamilyen oknál fogva a nyíri járásból csak a felnőttek, illetve a gyerekek számát írták be a vármegyei összesítésbe, a többi kategória adatait nullának vették, ebből következően ezekben a kategóriákban hiány jelentkezett a vármegyei összesítésben is. Én a meglévő települési adatok alapján a hiányzó adatokat beleszámoltam a vármegyei összesítésbe, és ezekkel együtt használtam a szatmári adatokat. Ugyanerről a problémáról ír Móró Mária Anna Baranya vármegye esetében. Móró 1979: 205–206.

úgy kell kezelnünk az összesítéseket, hogy azok a teljes vármegyei cigány népességet tartalmazzák.

Az 1782 és 1785 közötti összeírások alapján a következő eredményeket kaphatjuk abban az esetben, ha összeadjuk az összes közigazgatási egység ismert adatát. A legkisebb ismert adatok figyelembevételével a kapott szám 56 744 fő. Ez a népességszám csak minimális mértékben tér el az 1782-es összeírás általam javasolt – házasságokat is tartalmazó – összegénél (56 934 fő). Ez ugyan több közigazgatási egység adatából áll, de számos esetben kisebb értékkel, mint az 1782-es, így jött ki a közel azonos végösszeg. A legkorábbi adatok esetében – vagyis, ha minden adattal rendelkező közigazgatási egységet a legkorábbi adatával mérünk – a szám 60 977 fő lesz. Az átlagszámítás esetén – vagyis, ha minden közigazgatási egységet az összes adatának átlagával vesszük figyelembe – a végeredmény 63 548 fő. A legkésőbbi adatok esetében – vagyis, ha minden adattal rendelkező közigazgatási egységet a legkésőbbi adatával vesszük számba – az 65 750 fő. A legnagyobb adatok esetében pedig 69 917 fő lesz az eredmény. A két legszélső eredmény között tehát 13 173 fő a különbség, a legkisebb adatok összege a négyötödét teszi ki a legnagyobb adatok összegének. Mindezeket áttekintve, én az átlagos értékeket javaslom figyelembe venni, mivel azok lehetnek a legkisebb mértékben veszélyeztetve a fentebb említett torzító hatásoktól, így én egy közel 64 ezer főt feltételező becsléssel élnék. Ez a szám a királyság a katonai határőrvidék két horvát vármegye (Szeverin és Zágráb) és Erdély nélküli területére értendő.²¹

ERDÉLYI ADATOK

Azért, hogy pontosabb képet kaphassunk a teljes magyarországi cigány népesség változásáról, szükség lenne legalább a 18. század végi Erdélyben élt cigány népesség számadataira. Mivel az erdélyi népesség-összeírások etnikumot nem, csak felekezeti adatokat tartalmaznak, ez megnehezíti a becslést. Jelen kutatás nem terjedt ki az erdélyi adatok vizsgálatára, így azokat csak korábbi becslések felhasználásával próbálom meg számba venni. Nyárády R. Károly az erdélyi népesség változásáról szóló tanulmánya jelenti az adatok forrását.²² Ebben több becslés is található az 1766 és 1869 közötti időszakra nézve. Ha ezeket egymás mellé rendeljük, kirajzolódik egy kép az erdélyi cigány népesség adatainak változásáról (1. táblázat).

²¹ Jelen tanulmány 2017-ben készült, de kéziratban maradt, és csak a Korall felhívására került véglegesítésre. A kézirat lezárása idején kaptam meg Nagy Pál doktori disszertációjának kéziratát, amelynek 127–128. oldalán ugyanerről a témáról értekezik egy 1780-as cigányösszeírásokat összefoglaló országos adatsor alapján: „Figyelembe véve a következtetlenségeket, pontatlanságokat, a hiányokat, a cigány népesség fluktuációját és jórészt bizonytalan helyzetét, summa summarum Magyarországon és Horvátországban elérhette a 60 ezer főt a cigányság lélekszáma, ami 1% alatti arány a teljes népességhez képest.” Nagy 2022: 127.

²² Nyárády 1987.

1. táblázat

Erdély cigány népességére vonatkozó becslések 1766–1869

<i>Szerző</i>	<i>Évszám</i>	<i>Adatforrás</i>	<i>Cigányok száma</i>	<i>A cigányok aránya Erdély népességén belül (%)</i>
L. J. Marienburg	1766	egyházi összeírás – becslés	40 000	4,1
J. Leonhard és J. H. Benigni	1786	népszámlálás – becslés	60 000	4
J. Söllner	1786	becslés	12 370	0,7
M. Lebrecht	1794	a Gubernium népességi nyilvántartása – becslés	62 315	4,3
Nyárády	1832	egyházi jelentés – becslés	70 000	3,7
népszámlálás	1850	népszámlálás	78 906	3,8
Nyárády	1857	népszámlálás – becslés	83 186	3,8
Nyárády	1869	népszámlálás – becslés	90 000	3,7

Forrás: Nyárády 1987: 22–27, 31–47.

Az 1786-os becslések időben majdnem egykorúak az általam vizsgált magyarországi forrásokkal, azonban a két publikált becslés nagyságrendekkel tér el egymástól. Joseph Söllner becslése teljesen kilóg a korábbi és későbbi becslések adatai közül, így vélhetőleg hitelesebb Joseph Leonhard és Joseph Heinrich Benigni becslésének az alkalmazása.²³ Ezt a számot vette alapul Zsuppos Zoltán is az erdélyi taxás és fiskális cigányok 18. századi összeírásainak elemzésekor.²⁴ Nagy Pál is erre a következtetésre jutott doktori disszertációjában,²⁵ amelynek részletesebb eredményei ebben a folyóirat-számban is olvashatók. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az erdélyi cigányság száma a Magyar Királyság területén élő cigányság számával nagyjából megegyező lehetett: 60-70 000 fő.

Összegezve az eddigieket, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában meglévő, 1782 és 1785 közötti magyarországi cigányösszeírások összesítései nyomán a magyarországi területeken két horvát vármegye nélkül 64 ezer, ugyanabban az időszakban Erdélyben 60-70 ezer cigány élhetett, így úgy tűnik, hogy a teljes Magyar Királyság területének az 1780-as évek közepén a katonai határőrvidék nélkül körülbelül 130 ezres cigány népessége lehetett.

²³ Nyárády is ezt javasolja. Nyárády 1987: 26.

²⁴ Zsuppos 1996: 9.

²⁵ „Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében 60 és 70 ezer közé tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra és vissza, valamint egy letelepedési folyamat is.” Nagy 2022: 194.

A CIGÁNYSÁG TERÜLETI TAGOLTSÁGA A 18. ÉS 19. SZÁZAD VÉGÉN

Miután megbecsültük a 18. század végi cigány népesség lélekszámát, célszerű azt összehasonlítani az 1893-as országos cigányösszeírással.²⁶ Ez az összehasonlítás azért kézenfekvő, mert az 1893-as összeírás a legkorábbi hitelesnek elfogadott adat a magyarországi cigányság térbeli eloszlásáról, ráadásul fő módszertani elvben megegyezik a 18. századi cigányösszeírásokkal, hiszen mindkét esetben a központi kormányzat kérésére a helyi adminisztráció döntött arról, hogy kiket tart a saját joghatósága alatt élők közül cigánynak. Az 1893-as cigányösszeírás adatait hivatalos kiadványban az összeírást végző Magyar Királyi Statisztikai Hivatal publikálta.²⁷ A kiadvány vármegyei adatokat közöl, így a 18. század végi összeírások és az 1893-as forrás legelemibb adatainak szintje megegyezik. Az 1780-as évek első felének vármegyei határai ugyanakkor sok esetben nem estek egybe az 1893-as vármegyei határokkal. Ráadásul jelen becslésünkben Erdély nem vármegyei, hanem egy összesített adattal szerepel. Bár a vármegyei szintű összehasonlítások csak korlátozott mértékben használhatók,²⁸ a Statisztikai Hivatal által alkalmazott nagyobb közigazgatási egységek határai ugyanakkor jórészt reprodukálhatók a 18. századi adatok esetén is, így nagyobb tájegységek tekintetében már összehasonlítható a két adatsor (2. táblázat).

A Statisztikai Hivatal felmérése szerint 1893-ban 274 940 cigány élt Magyarországon Horvátország és – mivel megtagadták az adatfelvételt – Budapest nélkül.²⁹ A fentebb levezetett becslés számszerűsítése alapján az 1780-as évek első felében a katonai határőrvidék nélkül 128 548 cigány élt Magyarországon, vagyis ezek a számok körülbelül 110 év alatt 2,14-szeres népességnövekedést jeleznek.

A 2. táblázatból jól látszik, hogy a cigányok térbeli megoszlása a 19. század folyamán csak kismértékben változott. Egyrészt kijelenthető, hogy a 18. század végén már az ország egész területén megtalálhatók voltak kisebb-nagyobb cigány közösségek, másrészt ez a térbeli eloszlás nem mutat jelentősen eltérő képet a 110 évvel későbbihez képest. E táblázat alapján azt lehet megállapítani, hogy az ország középső területein nőtt meg a cigányság aránya, különösen az Alföld területén – Duna–Tisza köze, Tisza bal partja –, míg Erdélyben, illetve a nyugati országrészben csökkent. Az adatokat némileg módosíthatják persze az említett

²⁶ A cigányság lélekszámának meghatározása állandó vitatéma. A népszámlálások jellemzően alulméri a számukat, így nem tartottam célszerűnek ezek adataival összevetni az összeírásokat. A cigányok számáról a hosszú 19. századi népszámlálásokban lásd Váradí 2009. A cigányság szociológiai meghatározásáról lásd Kemény–Janki–Lengyel 2004: 12–13.

²⁷ *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* 1895.

²⁸ Mivel 1893-ból nem rendelkezünk települési adatokkal, illetve az 1780-as évek összeírásai sincsenek még feldolgozva, így a vármegyék településalapú kiigazítása jelen pillanatban nem végezhető el.

²⁹ Budapest teljes mértékben megtagadta az összeírásban való részvételt, de Győr, Pécs, Szabadka és Székesfehérvár is megemléstésre kerül a módszertani bevezetőben, mint ahonnan csak a vándorcigányokról készítettek összeírást, a letelepedettekről – akik vélhetően a túlnyomó többséget jelentették, hasonlóan az ország többi részéhez – nem. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* 1895: 9.

adathiányok. A 19. századi végi Budapest hiánya például valószínűleg csökkenti a Duna–Tisza köze terület arányának kimutatott növekedését, illetve a 18. század végi katonai határőrvidék adatainak hiánya is csökkentheti a Tisza–Maros szöge terület arányának a táblázatból kivehető növekedését. E problémák ellenére úgy gondolom, hogy az 1893-as cigányösszeírás eredményei összhangban vannak a 18. század végi cigányösszeírásokból rekonstruált országos eredménnyel. Helyi kutatások a későbbiekben természetesen tovább árnyalhatják ezt az eredményt.

2. táblázat

A magyarországi cigányság népességének változása az 1780-as évek és 1893 között³⁰

Közigazgatási terület	1780-as évek első fele		1893		1780-as évek első fele – 1893 összehasonlítás	
	lélekszám	országos arány (%)	lélekszám	országos arány (%)	arány- változás (%)	lélekszám növekedése (%)
Duna bal partja	9 450	7,44	20 905	7,66	0,22	121,20
Duna jobb partja	13 437	10,58	22 797	8,36	-2,23	69,66
Duna–Tisza köze	5 713	4,50	22 328	8,19	3,69	290,83
Tisza jobb partja	10 473	8,25	30 076	11,03	2,78	187,18
Tisza bal partja	10 032	7,90	31 449	11,53	3,63	213,49
Tisza–Maros szöge	12 857	10,13	35 300	12,94	2,81	174,56
Erdély ³²	65 000	51,20	109 921	40,30	-10,90	69,11
Magyarország	126 962 ³³		272 776 ³⁴			114,85

A 18. SZÁZAD VÉGI CIGÁNYSÁG TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Visszatérve az 1782–1785-ös összeírásokhoz, érdemes áttekinteni, hogy milyen információk találhatóak ezekben a korabeli cigányság társadalmi helyzetéről. Az adatok ismertetése előtt fontos megjegyezni, hogy ez az időszak az, amikor a 18. századi uralkodói cigánypolitika betetőzik. III. Károly, Mária Terézia és II. József törvényei évtizedek óta abba az irányba próbálták terelni a Királyi Magyarország cigány népességét, hogy hagyjon fel a deviánsnak tekintett tevékenységekkel (például sátorban lakás, döghúsevés, lókupec tevékenység, stb.), és integrálódjon be a társadalomba. 1787-re II. József a Helytartótanács cigányügyi

³⁰ A táblázatban szereplő számok némileg eltérnek a főszövegben szereplő „összesen” kategóriáktól, ezek okairól a lábjegyzetek tájékoztatnak.

³¹ Mivel az akkor még nem létező Szilágy vármegye területe a 18. században az erdélyi becslésekben szerepel, ezért én a 19. századi adatokat úgy módosítottam, hogy a szilágyi adatokat Erdélyhez számoltam, nem pedig a Tisza bal partjához.

³² Horvát vármegyei adatok nélkül.

³³ A „Katonaság és letartoztatottak” kategóriában szereplő, területhez nem köthető személyeket nem tudtam figyelembe venni.

osztályának (*Departamentum Zingarorum*) megszüntetésével sikeresnek ítélte ezt a cigánypolitikát.³⁴ Mielőtt a részletes adatokat közölnénk, jelezni kell azt is, hogy a forrásokban vannak számszaki hibák: a részösszegek nem minden esetben egyeznek meg a végösszegekkel, akadnak elírások, félreszámolások. Ahol lehetett, a részösszegeket vettem figyelembe, hogy csökkentsem a források végső összeállításai által generált hibákat. Újfént jelzem, hogy az eredeti vármegyei, városi ívek teljes körű feldolgozása pontosíthatja majd az általam most közölt számokat.

Az 1782-es összesítőben összesen 13 791 háztartást írtak össze, ami azt jelenti, hogy átlagosan 4,13 fő élt egy háztartásban. A háztartások mérete a többi összeállításban a következő módon változott: 1783: 4,13, 1784/1: 4,02, 1784/2: 4,06, 1785: 4,02. Az adatok átlagolása esetén 4,07 fő háztartásnagyságot kapunk.

A felnőtt – pontosabban a már házas vagy özvegy – népességre az összes adat alapján átlagosan 1,118 gyerek – vagyis nem házas személy – jutott. Ez elég alacsony szám, ami a cigányság esetében „legendásan” magas gyerekszám ismeretében és a későbbi jelentős természetes szaporodás fényében igencsak megkérdőjelezhető. A jelenség hátterében megint több tényező is közrejátszhatott, például a magas csecsemőhalandóság vagy a korai házasodás. Ugyanakkor az adatok vizsgálata arra is utalhat, hogy egyszerűen adathiánnyal van dolgunk, vagyis a gyerekek összeírása nem volt elég alapos. Ennek hátterében az a több évtizedes uralkodói célkitűzés is szerepet játszhatott, hogy a cigány gyerekeket egyszerűen elvették a szüleiktől, és nem cigány nevelőszülőkhöz adták. Mint látni fogjuk, a gyerekek így is jórészt a szüleik háztartásában éltek, de elképzelhető, hogy sem a cigány lakosság, sem a helyi közigazgatás nem volt érdekelt abban, hogy nagyszámú cigány családban élő gyermektől adjon számot a felsőbb hatóságoknak.³⁵ A nem házasok között egy lányra 1,186 fiú jutott, és ez az eltérés az életkor növekedésével nőtt. A 2 éven aluliak esetében 1,029 az egy lányra jutó fiúk aránya. A 2–12 évesek között már 1,097, a 12 éven felüliek esetében pedig 1,559, vagyis a fiúk – ez esetben már részben felnőttekről is beszélünk – másképpen többnek vannak, mint a lányok. Ezt az adatot minden bizonnyal a lányok korai házassága magyarázza.³⁶

A nem házasok – jórészt gyerekek – négy csoportra oszthatók a források alapján. Az otthon nevelkedőkre, az iskolába járókra, a nevelőszülőknél lévőkre, illetve azokra, akik valamilyen munkát végeznek – katona, muzsikus, mesterember, szolga, szolgálólány. Az összes gyermek státuszú közül a legkisebb csoportot az iskolába járó gyerekek tették ki 4,39%-kal.³⁷ Ennél jóval nagyobb arányban voltak a nevelőszülőknél lévő gyerekek, közejük tartozott a nem házasok

³⁴ Nagy 1998: 268.

³⁵ A téma bővebben: Nagy 1999.

³⁶ Ez azt is feltételezi, hogy nem cigány férfiakhoz mentek hozzá, különben belekerültek volna az összeírásokba. Ennek az ellentéte is nyilván igaz: a cigány férfiak feleségeinek egy része nem cigány származású. Lásd a 13. lábjegyzetet.

³⁷ 2,81 és 5,24% között szóródtak az arányok az egyes összeírásokban.

21,05%-a.³⁸ Az otthon nevelkedők átlagosan 53,16%-ot jelentettek, vagyis ők tették ki a nem házasok abszolút többségét.³⁹ A valamilyen foglalkozással bírók a nem házasok 21,41%-át adták.⁴⁰

Érdeemes megvizsgálni, hogy milyen az egyes csoportok között a nemek aránya. Mindegyik csoportban fiútöbbslet van. A legkisebb az otthon lévők esetében, ahol 1,118 fiú jut egy lányra, ez a fiútöbbslet alacsonyabb, mint az összes nem házas között megfigyelt 1,186-os arány, de magasabb, mint a 2 éven aluliak esetében lévő 1,029, vagy a 2 és 12 évesek körében megfigyelhető 1,097-es fiútöbbslet. Az otthon nevelkedőkhöz képest némileg magasabb a nevelőszülőknél lévő fiútöbbslet, ebben a csoportban egy lányra 1,151 fiú jut. Az iskolába járók esetében még nagyobb a fiúk többlete, egy lányra 1,352 fiú jut. A foglalkozással bírók esetében a katona, muzsikus, mesterember, szolga (*Milites, Musici, Opifices, Servi*) kategóriában lévőket férfifoglalkozásnak, a szolgálólány (*Ancillae*) kategóriát pedig női foglalkozásnak tekintettem. Ez alapján egy „dolgozó” nőre 1,741 férfi jutott. A nők korai házassági életkorát feltételezve is az látszik, hogy a cigány nők helyzete – a korábbi feltételezésem fenntartása mellett, vagyis hogy a lányok, nők nem kerültek bele olyan precizitással az összeírásokba, mint a fiúk, férfiak – nem tér el lényegesen a férfiakétól. Arányuk ugyan alacsonyabb a foglalkozással bírók vagy az oktatásban részt vevők között, de az eltérés nem kirívó, nincsenek kizárva ezekből a tevékenységekből. A források alapján úgy tűnik, hogy a cigány lányok társadalmi pozíciói nem sokkal rosszabbak, mint a cigány fiúkéi.

A cigányösszeírások elsősorban azért készültek, hogy az uralkodó nyomon tudja követni, hogy mennyiben haladt előre a cigányok társadalmi integrációját előíró rendelkezéseinek betartása. Az összeírandó szempontok között ezért hangsúlyosak voltak bizonyos, a cigányokra jellemző (nek vélt) és a hatalom által elítélt vagy megszüntetendőnek tartott jelenségek, mint például a sátorban lakás, az etnikai csoporton belüli jogszolgáltatás, a környezettől nagyon eltérő ruházkodás, a dőghúsevés és a lóval való kereskedés.⁴¹

Az összeírások alapján az összeírt cigányság nagyon magas arányban már integrálódott ahhoz a településhez, ahol élt. Az összesített adatok alapján a cigány háztartásoknak a 92,83%-a az adott településen belül található (*In serie reliquarum Domorum*), és csak 7,17%-a azon kívül (*Extra seriem Domorum in Gazulis*). Az 1782-es összeírásban ennél alacsonyabb a településen belül élők aránya, 85,03%, ám ez a mutató a többi összeírásban már 94% feletti, az 1785-ösben 99,46%. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy eltérő mennyiségű közigazgatási egységből származnak az adatok. Joghatóság szempontjából elhanyagolhatóak az eltérések, és teljesnek tűnik a homogenitás: a cigány háztartásoknak a 99,94%-a a helyi bíró alá tartozik (*Locali Judici subjecti*), mindössze 0,06%-nyian vannak, akik nem (*Locali Judici non subjecti*). Ők önálló joghatóság alá

³⁸ A szóródás az egyes összeírásokban 15,45 és 26,37% közötti.

³⁹ Arányuk 43,17 és 63,76% között mozgott.

⁴⁰ 17,98 és 25,3% között szóródva.

⁴¹ A témáról bővebben: Nagy 1998: 191–195, 242–271.

tartoztak, de valószínűsíthető, hogy frissen beköltözőkről volt szó. Az öltözet tekintetében sincs jelentős eltérés sem az adatok, sem az adatfelvételek között. A háztartások 98,7%-a a helyi viszonyokhoz illeszkedően öltözködik (*Vestitu aliis Incolis conformi utuntur*), és csupán 1,3% az, aki nem (*Vestitu aliis Incolis diss-formi utuntur*). A döghúsevés tekintetében is hasonlóak az arányok: 99,59%-ra nem jellemző ez a szokás (*Non vescuntur Lue peremptorum Pecorum Carne*), és csak 0,41%-ra igen (*Vescuntur*). A lóval való kereskedés esetében az 1784-es első szemeszterből származó összeírás eltérést mutat a többitől. A többi összeírásban 99,7% feletti azoknak az aránya, akik nem kereskednek lóval (*Quaestum aut Cambia cum Equis non exercent*), míg ebben az összeírásban jóval alacsonyabb az arányuk, 82,99%. A lóval kereskedők (*Exercent*) az 1784/1-es összeírásban hat háztartástól eltekintve három vármegyében – Aradon, Baranyában és Pozsonyban – éltek. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy elírás történt, mivel Baranya és Pozsony esetében sem a korábbi, sem a későbbi összeírásokban nem találni lóval kereskedőket, míg ebben az összeírásban az összes háztartás esetében a lóval való kereskedést jelölték be. Vélhetően rossz rovatba írták be a teljes háztartásszámot. Arad esetében az 1784/1-es a legkésőbbi összeírás, és itt nem az összes háztartásnál írták be a lóval kereskedést, hanem csak kevesebb mint harmaduknál. Ezeket a kirívó adatokat mindenképpen érdemes fenntartással kezelni.

A foglalkozás esetében négy kategóriába lehetett besorolni a cigány háztartásfőket: zenész, kézműves (elsősorban kovácsokról van szó), napszámos, koldus (házaló) (*Vitam sustentant: Musica; Labore fabрили; Labore manuali; Mendicando*). Viszonylag stabil az összeírásokban a foglalkozásszerkezet. A legnagyobb arányban a földművesek vannak jelen 54,46%-kal, őket a kézművesek/kovácsok követik 36,35%-kal, majd a zenészek 7,44%, végül a koldusok 1,74%-kal. Egy ilyen leszűkítő, kizárólagos besorolás a közismerten több lábon álló, egyszerre több foglalkozást űző cigány családok esetében igencsak esetleges. Korábbi, még az 1780-as formalizálást megelőző időszakból származó összeírásoknál látható, hogy voltak, akik több foglalkozást is beírtak, bár a többség ezekben is csak egyet.⁴² Arra, hogy ez a foglalkozási besorolás mennyiben tekinthető megbízhatónak, arra a zenetörténetből tudunk példát hozni. Több írott forrásból is tudjuk, hogy a 18. század második felében a Pozsonyhoz közeli Galánta híres volt cigányzenészeiről.⁴³ 1776-ban egy rézkarc sorozat is megjelent a helyi cigányzenészekről. Az általam vizsgált 1783-as Pozsony vármegyei cigányösszeírás szerint Galántán tíz cigány család élt.⁴⁴ Minden családfő foglalkozása zenész volt. Vagyis a cigányösszeírás megerősíti az eddigi ismereteinket.

⁴² Az 1768-as Zala vármegyei összeírásban a 375 feltüntetett „foglalkozás” közül 20 esetben két foglalkozás is megnevezésre került. Az 1773-as Zala vármegyei összeírásban 409 esetből 142-ben két, 2 esetben pedig három „foglalkozást” is feltüntettek. Kardos (szerk.) 2008: 53–118, 130–271.

⁴³ Major 1967 [1960]: 125–128.

⁴⁴ MNL OL C 56 31. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 17.

A földhöz való viszony, vagyis a jogállás tekintetében a következő kép bontakozik ki: földdel rendelkező (*Coloni sessionis*) háztartások 4,58%-a, ebből 0,07%-ot tettek ki az egésztelkes, 0,46%-ot a féltelkes, 1,86%-ot a negyedtelkes és 2,2%-ot a nyolcadtelkes háztartások. 77,12%-uk volt zsellér (*Inquilini*), a maradék 18,3% pedig ház nélküli zsellér (*Sub-Inquilini*).

A cigányösszeírások nemcsak a társadalmi nagykép bemutatására alkalmasak, hanem mikroelemzések is elvégezhetők lennének belőlük – mivel számos településről maradtak fenn összeírások évről évre, jellemzően a családfő nevének feltüntetésével, így a helyben élők életkörülményeinek változása nyomon követhető. Jelen tanulmány elkészítéséhez ilyen kutatást nem végeztem. Arra viszont volt lehetőségem, hogy egy ismert 18–19. században élt személyt, akinek életéről más forrásból van ismeretünk, megpróbáljam megkeresni a cigányösszeírásokban. Az első olyan cigányzenész, akinek ismerjük az életrajzát, Bihari János volt, akinek 1853-ban jelent meg az első életrajza.⁴⁵ Bihari 1769-ben született a Pozsony vármegyei Nagyabony községben, de gyerekkorát a Győr vármegyei Böny nevű községben töltötte. Édesapja, Bihari Ferenc szintén zenész volt.⁴⁶ A család a vármegyei összeírásokban is szerepel, így velük közelebbről megvizsgálható, milyen eredményekre vezethet a vármegyei összeírások külön elemzése. Győr vármegyéből a legkorábbi cigányösszeírás, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető, 1773-ból származik.⁴⁷ Ebben Böny községhez be van jegyezve egy Bihari Ferenc nevű, zenélésből élő személy, akinek van egy 4 éves fia.⁴⁸ Bihari Ferenc státusa eszerint ház nélküli zsellér, aki a községben lakik, adót fizet, és nem folytat az állam által tiltott tevékenységeket. Az 1783-as Győr vármegyei összeírásban, Böny községben továbbra is szerepel egy Bihari Ferenc nevű személy,⁴⁹ akinek van egy 12 évnél idősebb fia, egy 2 és 12 év közötti és egy 2 évnél fiatalabb lánya. Bihari János ekkor 14 éves lehetett a születési dátuma alapján. Az összeírás szerint a fiú zenéléssel foglalkozik, ahogy az apa is. Bihari Ferenc társadalmi helyzete kedvezően változott e tíz év alatt: a családfő már egynyolcad telkes jobbágyi státusszal bírt. Adót fizetett, és továbbra sem írtak be hozzá semmilyen kihágást. A fennmaradt összeírások tehát arra is alkalmasak, hogy konkrét személyekre keressünk, s általuk a társadalmi helyzet változása is elemezhetővé válik.

* * *

⁴⁵ Mátray 1984: 288–304.

⁴⁶ Sárosi 2002: 3–4.

⁴⁷ MNL OL C 42 50. csomó 131.

⁴⁸ Ez az adat Mátray Gábor információját erősíti, aki 1769-re teszi Bihari születését. Ezzel szemben Major Ervin 1764-re módosította azt anyakönyvi adatok alapján. Major 1928: 6. Nem célom ezzel Bihari János születési évének vitáját kinyitni, mind az anyakönyvben, mind az összeírásban szerepelhet elírás, a 4-es és 9-es számok is felcserélhetők. Életkortól függetlenül biztosnak látszik, hogy a Bönyben élő és zenéléssel foglalkozó Bihari Ferenc fia Bihari János volt, aki felnővén maga is zenéléssel foglalkozott.

⁴⁹ MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 395.

Mindezek alapján az látszik, hogy az összeírásokba bekerült cigány népesség jelentős mértékben integrálódottnak tekinthető a korabeli magyar társadalomba.⁵⁰ Mária Terézia és II. József intézkedései az összeírások alapján láthatóan elérték céljukat, hiszen a cigányság döntő többsége letelepült, és a korban deviánsnak tekintett tevékenységeket nem folytatott.⁵¹ Az adatok messzemenően alátámasztják Nagy Pál összegzését a 18. századi rendeleti politika eredményességéről, miszerint „a XVIII. században a cigányok nagy része – ha ellentmondásosan is – letelepedett lett és beilleszkedett környezetébe”.⁵² Ez a cigány népesség ugyanakkor az összeírások alapján jóval nagyobb volt a korábban feltételezettnél, a Királyi Magyarország területén – Horvátországgal együtt – körülbelül 65 ezres lehetett, míg az egész országot tekintve megközelítőleg ennek a duplája, 130 ezres volt.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Helytartótanácsi Levéltár Acta miscellanea C 42.

Helytartótanácsi Levéltár Departamentum Zingarorum C 56.

A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 1895: (Magyar statisztikai közlemények IX. kötet). Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bartalus István 1865: A cigány és viszonya zenénkhez – Második közlemény. In: *Buda-pesti Szemle* (9.) 3. 290–308.

Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb 1787 [1783]: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. (Original: Dessau – Leipzig, 1783.) Johann Christian Dieterich, Göttingen.

Lehoczky Tivadar 1881: Adatok a magyar cigányok történetéhez. *Századok* (15.) 2. 152–154.

Schwartner Márton 1809: *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen.

Schwicker, Johann Heinrich 1883: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. (Die Völker Österreich-Ungarns: ethnographische und culturhistorische Schilderungen, Bd. 12.) Karl Prochaska, Wien.

⁵⁰ Ennek előnyei és hátrányai kapcsán Nagy Pált idézném: „A rendelkezések hatására a kárpáti cigányok nagy tömegei veszítették el autochton identitásukat, ám az, hogy hosszú távon nem váltak a többségi társadalom tökéletesen elfogadott, szerves részévé, nem a XVIII. századi rendeletek, hanem a XIX–XX. századi felemás polgárosodási folyamat következménye. A veszteség az adott társadalom viszonyai között nem volt nagyobb a nyereségnél. A korabeli európai alternatíváknak a teljes letelepedés és a teljes kiirtás között ingadozó skáláján a magyar cigányok legközelebb voltak a pozitív pólushoz. Az identitásvesztéses megoldással a cigányok tekintélyes hányada jutott a korabeli paraszti társadalom alsó szintjének megfelelő egzisztenciához, ami jóval kedvezőbb alternatíva volt, mintha kiűzték volna őket.” Nagy 1998: 246.

⁵¹ A témáról bővebben: Nagy 1998: 238–271; Tóth 2005.

⁵² Nagy 1998: 245.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Békési Ágnes 2003: *Muzsikások*. Pont Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigányság története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fraser, Sir Agnus M. 1996: *A cigányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kardos Ferenc (szerk.) 2008: „Veszedelemes habok közt látszatik életünk forogni”: *források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. (Zalai Gyűjtemény 65.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó – MTA ENKI, Budapest.
- Major Ervin 1967 [1960]: A galántai cigányok. In: Majos Ervin: *Fejezetek a magyar zene történetéből*. Zeneműkiadó, Budapest, 125–128.
- Major Ervin 1928: *Bihari János*. (Magyar Zenei Dolgozatok 2.) Tipográfiai Műintézet (Maretich Testvérek), Budapest.
- Mátray Gábor 1984: Bihari János magyar népzeneész életrajza. Megjelent: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyar- és Erdélyország képekben IV. Pest: Emich Gusztáv, 1854. In: Mátray Gábor: *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 288–304.
- Móro Mária Anna 1979: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigány-összeírások 1775–1779. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1978*. Pécs, 205–301.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Nagy Pál 1999: „Kicsinségemben elszakattam”: Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio* (8.) 2. 320–338.
- Nagy Pál (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.
- Nagy Pál 2022: *Magyarország és Erdély cigány népessége a 18. század közepétől a 19. század közepéig*. Doktori disszertáció kézírata, Kolozsvár.
- Nyárády R. Károly 1987: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. In: *Történeti Demográfiai Füzetek 3*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 7–55.
- Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene...* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint 2002: *Bihari János*. Mágus Kiadó, Budapest.
- Tóth Péter 2005: Mária Terézia cigánypolitikája. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Az Emberháza Alapítvány, az Erdős Kamill Cigánymúzeum és a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület kiadványa, Pécs, 39–44.
- Váradi János 2009: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio* (20.) 4. 60–81.
- Vekerdí József 1982: *A magyarországi cigány kutatások története*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.